

HET BEGRIP: RATIONALITEIT IN DE HANDELING

DE WETENSCHAPPER ALS TOESCHOUWER OF ALS ONDERZOEKSOBJECT?

Jürgen Habermas maakt in zijn werk ‘Theorie des kommunikativen Handelns’⁵ in zijn beschouwing over het begrip rationaliteit een onderscheid in twee gezichtspunten ten aanzien van het handelen vanuit rationaliteit. Enerzijds is er het gezichtspunt van de realist. Deze heeft slechts belang in het welslagen van een handeling. Voor de realist is het begrip rationaliteit dus verbonden met inzicht in de processen die een handeling tot een geslaagde handeling maken; het is een cognitief-instrumentele rationaliteit. Een handeling is rationeel als deze slaagt.

Anderzijds is er het gezichtspunt van de fenomenoloog. Deze ontwikkelt het begrip kommunikatieve rationaliteit. Hij gaat niet uit van een objectieve wereld. Voor hem bestaat er pas een objectieve wereld als mensen in die wereld deze als een eenheid kunnen begrijpen, het eens kunnen zijn over wat er in deze wereld voorkomt of moet worden bewerkt.

Piaget kiest dan vervolgens een gecombineerd maatschappelijk model, de ‘gesellschaftliche Koöperation’, waarin een samengaan gezien wordt tussen enerzijds de wisselwerking tussen subject en object in de doelgerichte handeling, anderzijds een wisselwerking tussen de subjecten onderling.

Voor beide vormen van rationaliteit (realistische en fenomenologische) bestaat een empirische grondslag bij het bepalen van de mate van rationaliteit. Voor Habermas hangt deze samen met kritiseerbaarheid van de aanspraken op geldigheid (rationele uitingen kunnen worden gefundeerd en bekritiseerd).

In de cognitief-instrumentele rationaliteit gaat het erom het begrip te hebben voor de wereld van de objecten, de samenhang, en om het kennen van de mogelijkheden om een verandering teweeg te brengen in deze samenhang. Die verandering dient dan zodanig te zijn, dat deze overeen-

stemt met het gestelde doel van de handeling. Als de handeling slaagt, d.w.z. als de samenhang van de objecten in de wereld door de handeling zó verandert als bedoeld was, dan had het subject, de handelende persoon, de beschikking over de cognitief-instrumentele rationaliteit die voor die handeling noodzakelijk was. Het kennen van de wereld komt tot stand door ervaring, op empirische grondslag dus; het 'meten' van de mate van rationaliteit van het handelende subject geschiedt eveneens empirisch omdat de ervaring van het slagen van de handeling het bewijs levert voor de rationaliteit ervan. De mens heeft geen absoluut weten omtrent zijn eigen rationeel vermogen, doch moet dit aan de resultaten in het leven ervaren.

In de kommunikatieve rationaliteit ervaart het subject de mate van zijn eigen rationaliteit aan de mogelijkheid het eens te worden of te zijn met andere subjecten. De mate van rationaliteit van het subject wordt 'gemeent' aan zijn mogelijkheid om door argumentatie anderen van de juistheid en geldigheid van zijn inzichten in de leefwereld en de noodzaak tot handelen te overtuigen. Ook nu heeft het subject niet in zich de mogelijkheid te weten dat hij rationeel is (of anderen dat nu erkennen of niet), doch is hiervoor afhankelijk van de andere subjecten in de leefwereld.

In mijn boek 'Zoek het licht....' heb ik een derde standpunt ten aanzien van de menselijke rationaliteit ontwikkeld. Daar wordt de mensenkennis verworven door het beoefenen van zelfkennis. Dat is een andere vorm van kennen dan het van buitenaf beschouwen, beschrijven en concluderen. In de zelfkennis, het 'denken over het denken', heeft de mens de mogelijkheid om zijn eigen denkvermogen empirisch te beschouwen en te ervaren. Langs deze weg heb ik in 'Zoek het licht..' bewezen dat de mens in zich een rationeel wezen is. Doch dit bewijs kan slechts door een ander worden overgenomen, worden aangenomen, wanneer het voor die ander tevens ervaring wordt. Het begrijpen van de redenering zal niet voldoende overtuigen. Door de zelfervaring tijdens het denken vinden we het denken als bemiddeling tussen wereld en begrip. De mens kan denkend de rationaliteit die in de wereld als ordenend principe werkzaam is, concipiëren, begrijpen. Dat vermogen tot rationaliteit put hij niet uit de wereld, doch uit zijn zich in begrippen metamorfoserende ik. Dat dit vermogen wordt gewekt door contact met die wereld, doet aan het oereigen vermogen niets af. In dit oereigen vermogen vindt de mens de rationaliteit van de wereld, die niet van hem afhankelijk is, doch die zonder hem evenmin gekend kan worden. Omdat nu elk mens zo'n begrijpend ik in zich draagt, dat zich metamorfoseert in de in de wereld feitelijk aanwezige rationaliteit, dáarom begrijpen mensen elkaar. We

kunnen de zaken dus niet omdraaien en zeggen: pas voor zover wij elkaar begrijpen is de wereld objectief waar. Neen, wij begrijpen elkaar omdat ons mensen-ik wortelt in de rationaliteit die de wereld en ons ordent. In het begrijpen hebben wij deel aan de grote rationaliteit van de wereld en beleven ons daar creatief in.

Hoe vindt nu de rationele mens de weg naar een rationele moraliteit?

De rationele mens van Habermas is altijd 'knecht': de realist tyranniseert omdat hij zijn wil uitleeft in de doelgerichte handeling, doch blijft knecht omdat de erkenning van zijn rationaliteit afhangt van het welslagen van de handeling. De fenomenoloog is slaaf van de gemeenschap. Hij kan pas zijn rationaliteit vertrouwen als deze door anderen wordt bevestigd. De groep tyranniseert: ieder in de groep is knecht.

Maar men kan deze vraag vanuit het voorstellende denken slechts eenzijdig benaderen. Wanneer we ons voorstellingen gaan vormen omtrent het hier gestelde probleem en de oplossing, bewegen we ons in het rijk van de afbeeldingen en vinden we geen zekerheid in onze antwoorden, die immers ook steeds afbeeldingen zijn. Hiermee wil ik beslist niet beweren dat de wijze van onderzoek van een man als Habermas geen zin zou hebben. Zijn wijze van denken en onderzoeken brengt in contact met het werk van andere onderzoekers en wekt steeds opnieuw op tot het vormen van nieuwe ideeën.

Daartegenover wil ik mijn eigen onderzoeksmethode kort beschrijven en laten zien dat ik steeds mijn uitgangspunt geheel anders kies. Voor een uitvoerige rechtvaardiging van mijn wijze van onderzoeken verwijs ik de lezer naar het eerder genoemde boek 'Zoek het licht...'. Hierin wordt in het hoofdstuk *Philosophia* getoond hoe men het voorstellingsleven kan doorbreken en hoe men een werkelijkheidspunt in het denken kan vinden.

Slechts wanneer we in onze bewuste denkwereld even helder en zeker leren leven als in de werkelijkheid van het leven in de uiterlijke wereld - d.w.z. als we ons op het toneel van ons bewustzijn als handelende denker leren beleven - kunnen we langzamerhand komen tot concrete uitspraken over dit leven in het denken, die dan juist daarom te vertrouwen zijn omdat we de denkprocessen zelf tot stand brengen en dus exact weten hoe deze bewerkt worden.

Ik vraag u derhalve om mee te gaan op de reis in het innerlijk en ons te

verplaatsen in het punt waar we ons volledig bewust zijn van onszelf, maar waar we onze gehele persoonlijke bewustzijnsinhoud hebben uitgeschakeld. We herinneren niet, we associëren niet, we denken niet. We zijn bewust.

Nu maken we ons op om het denken in gang te zetten en we beleven de wilsaanzet - die wij zelf zijn en die de denkinhoud uit zich voortbrengt - welke dat ook moge zijn.

Hier, in dit punt, grijpt ons onderzoek aan. We gaan onderzoeken - en zullen dit zo exact en volledig mogelijk doen - hoe wij als ik onszelf verhouden in alle bewuste denkacties die mogelijk zijn, met van de buitenwereld afgekeerde, dus met ingekeerde blik. Zo weten we zeker dat we niet door die buitenwereld zijn beïnvloed: we hebben immers óók alle reminiscenties daaraan uit ons bewustzijn uitgesloten door het tot zwijgen brengen van het herinneren en het associatieve gedachtenleven. Zo zullen we telkens de beschrijvingen van het onderzoek van Habermas uitbreiden met onderzoek vanuit deze welomschreven zelfwaarneming en beschouwing.

Hier ligt de tegenwerping voor de hand, dat met het uit het bewustzijn weren van invloeden uit de wereld, nog niet bewezen is dat deze invloeden er niet zijn, dat ze bijvoorbeeld mij bepalen in de keus van de inhoud die ik ga denken, terwijl ik in de waan verkeer dat ik het zelf ben die die keus bepaalt.

Het doel van het hier voorgenomen onderzoek is onder meer om de aandacht voor het bewustzijn zó te leren verscherpen, dat men ook zekerheid kan verkrijgen omtrent de herkomst van de gedachten - vóórdat ze er zijn.

We keren terug naar het werk van Habermas. Uit het volgende citaat moge blijken welke weg hij inslaat bij het onderzoek van de moraliteit.⁶

‘Op moreel-praktisch gebied geldt hetzelfde. Rationeel noemen we een persoon, die zijn handelingen met betrekking tot bestaande normatieve contexten kan rechtvaardigen. Pas werkelijk geldt dit echter voor diegene, die in geval van een normatief handelingsconflict vanuit inzicht handelt, die dus noch toegeeft aan zijn neigingen (Affekte), noch de directe belangen volgt, maar die zich moeite geeft om de strijd onder morele gezichtspunten onpartijdig te beoordelen en in consensus bij te leggen. Het medium waarin hypothetisch onderzocht kan worden of een handelingsnorm, hetzij feitelijk als zodanig erkend of niet, onpartijdig gerechtvaardigd kan worden, is de praktische ‘Diskurs’, dus die vorm van argumentatie waarin aanspraken op normatieve juistheid tot thema worden gemaakt.

In de filosofische ethiek geldt het geenszins als een uitgemaakte zaak, dat de aanspraken op geldigheid die met handelingsnormen verweven zijn, waarop geboden of 'gij zult'-zinnen berusten, in analogie met aanspraken op waarheid, diskursief kunnen worden ingelost.

Doch in het leven van alledag zou niemand zich inlaten met morele argumentaties, die niet intuïtief van de sterke premisse uitging, dat in de kring van de betrokkenen principieel een gefundeerde consensus kan worden bereikt. Dat wat ik bedoel blijkt conceptueel noodzakelijk uit de betekenis van aanspraken op normatieve geldigheid. Normen voor het handelen maken voor het bereik van hun geldigheid, met het oog op een materie die telkens behoefte heeft aan ordening (Regelung), aanspraak op het uitdrukken van een belang dat voor alle betrokkenen gemeenschappelijk is, en zo op het verdienen van algemene erkenning; derhalve moeten geldige normen onder voorwaarden die alle andere motieven dan het coöperatieve zoeken naar waarheid neutraliseren, principieel ook de rationeel gemotiveerde toestemming van alle betrokkenen kunnen vinden.

Op dit intuïtieve weten steunen wij steeds als wij over morele zaken argumenteren; in deze vooronderstelling wortelt ons 'moral point of view'. Dat betekent echter nog niet dat deze lekenintuïtie ook werkelijk reconstructief kan worden gerechtvaardigd; in elk geval neig ik zelf in deze ethische grondvraag naar een cognitivistische positie, waardoor praktische vragen principieel argumentatief kunnen worden beslist.⁹

Habermas leidt uit het empirische feit, dat mensen in het leven van alledag ervan uitgaan dat normatieve aanspraken op geldigheid een algemeen erkende zin, een betekenis hebben af dat er een intuïtieve zekerheid bestaat als vooronderstelling over de mogelijkheid om het met elkaar eens te worden over aanspraken op geldigheid van normen. Hij scheidt dit feit van de mogelijkheid tot filosofische reconstructie ervan. Daarmee wordt duidelijk dat hij zich als mens bevindt in een alledaagse ervaringswereld waarin blijkbaar intuïtieve zekerheden bestaan; dat hij echter bij de filosofische reflectie hierop die zekerheden moet opgeven om vrij te kunnen onderzoeken.

Op deze wijze neemt de filosoof/socioloog dezelfde afstand ten opzichte van zijn onderzoeksobject als de natuurwetenschapper. En met het nemen van deze afstand - die dan objectiviteit, reflectie wordt genoemd - neemt hij tevens afstand van deze intuïtieve zekerheid die volgens hem bij de naïve alledaagse mens behoort, om het gebied van de onzekerheid in het empirische voorstellingsleven te betreden.